

УДК 69.057:658.513.4

DOI: 10.30838/J.BPSACEA.2312.010920.91.659

ОСОБЛИВОСТІ РОЗПАНУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА

СЕЙТАСАНОВ Е. Р., *аспір.*

Кафедра теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв, Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури, Вознесенський узвіз, 20, 02000, Київ, Україна, тел. +38 (099) 240-13-82, e-mail: edemseitasanov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8864-2555

Анотація. Постановка проблеми. Розглянуто типологію планування кримськотатарського житла у різних районах Криму. Визначено основні планувальні рішення, які склалися протягом кількох століть проживання кримських татар у Криму (XVI–XX ст.). Виявлено особливості планування їхнього житла у специфічних природно-кліматичних умовах, геоморфологічної будови рельєфу. Фактологічною основою дослідження стали матеріали, отримані в результаті натурних обстежень історичної забудови Криму, вивчення спеціалізованих видань періоду 1880–1939 рр., які зберігаються у фондах БІКАМЗ (Кримського історичного музею-заповідника в Бахчисарай), у фондах наукової бібліотеки імені І. Гаспринського, джерел із фондів музеїв міст Сімферополь, Бахчисарай та приватних колекцій. Системних досліджень особливостей планування кримськотатарського житла не проводилося. Висвітленню окремих питань щодо типології присвячені праці У. Боданінського, Б. А. Куфтіна, які виконувалися на початку ХХ століття. **Мета роботи** – визначення особливостей розпланування кримськотатарського житла. **Висновки.** Наразі відсутні наукові дослідження цієї теми. Житлова забудова, що склалася історично як найважливіша частина архітектурної спадщини Криму, поступово зникає. Отже, необхідно виявити особливості планування кримськотатарського житла в специфічних природно-кліматичних умовах у південнобережному, гірському, передгірному, степовому районах Криму. Розроблення нових рекомендацій і пропозицій з типології планування кримськотатарського житла важливе й актуальне для архітектурної спадщини Криму.

Ключові слова: кримськотатарська житлова забудова; особливості розпланування кримськотатарського житла

ОСОБЕННОСТИ ПЛАНИРОВКИ ТРАДИЦИОННОГО КРЫМСКОТАТАРСКОГО ЖИЛИЩА

СЕЙТАСАНОВ Э. Р., *аспір.*

Кафедра теории, истории архитектуры и синтеза искусств, Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры, Вознесенский спуск, 20, 02000, Киев, Украина, тел. +38 (099) 240-13-82, e-mail: edemseitasanov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8864-2555

Аннотация. Постановка проблемы. Рассмотрена типология планирования крымскотатарского жилища в разных районах Крыма. Определены основные планировочные решения, которые складывались на протяжении нескольких сотен лет проживания крымских татар в Крыму (XVI–XX ст.). Выявлены особенности планирования крымскотатарского жилища в специфических природно-климатических условиях, геоморфологического строения рельефа. Фактологической основой исследования являются материалы, полученные в результате натурных обследований исторической застройки Крыма, изучения специализированных изданий периода 1880–1939 г., которые хранятся в фондах БИКАМЗ (Крымского исторического музея-заповедника в Бахчисарае), в фондах научной библиотеки имени И. Гаспринского, источников из фондов музея городов Симферополь, Бахчисарай и частных коллекций. Системные исследования особенностей планировки крымскотатарского жилища не проводились. Освещению отдельных вопросов его типологии посвящены работы У. Боданинского, Б. А. Куфтина, которые проводились в начале ХХ века. **Цель работы** - определение особенностей планировки крымскотатарского жилища. **Выводы.** В настоящее время отсутствуют научные исследования этой темы. Жилая застройка, сложившаяся исторически как важнейшая часть архитектурного наследия их Крыма, постепенно исчезает. Следовательно, необходимо выявить особенности планировки крымскотатарского жилища в специфических природно-климатических условиях в южнобережных, горных, предгорных, степных районах Крыма. Разработка новых рекомендаций и предложений по типологии планирования крымскотатарского жилищ актуальна для архитектурного наследия Крыма.

Ключевые слова: крымскотатарская жилия застройка; особенности планировки крымскотатарского жилища

PLANNING FEATURES OF TRADITIONAL CRIMEAN TATAR HOUSING

SEITASANOV E.R., *Postgrad. Stud.*

Department of Theory, History of Architecture and Art Synthesis, National Academy of Fine Arts and Architecture, 20, Voznesensky descent, 02000, Kyiv, Ukraine, tel. +38 (099) 240-13-82, e-mail: edemseitanov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8864-2555

Abstract. Problem statement. The article considers planning typology of the Crimean Tatar housing in different regions of Crimea. The main planning decisions that were taken over several hundred years of the Crimean Tatars' residence in Crimea (XVI–XX centuries) are identified, planning features of the Crimean Tatar housing in specific natural and climatic conditions, and geomorphological relief structure are revealed. The factual basis of the study is the materials obtained as a result of field surveys of the historical buildings of Crimea, the study of specialized publications of the period 1880–1939, which are stored in the funds of BIKAMZ (Crimean Historical Museum-Reserve in Bakhchisarai), in the funds of I. Gasprinsky Scientific Library, sources from the funds of the museum of the city of Simferopol, Bakhchisaray and private collections. Systematic studies of the design features of the Crimean Tatar housing were not conducted before. The work of U. Bodaninsky, B.A. is devoted only to certain issues of the typology of the Crimean Tatar housing. Kuftina. These works were carried out at the beginning of the 20th century. **The purpose of the article** is to determine the layout features of the Crimean Tatar housing. **Conclusions.** Currently, there are no scientific studies of the main types of the Crimean Tatar housing planning. Residential development, which has developed historically as the most important part of the architectural heritage of Crimea, is gradually disappearing. Therefore, it is necessary to identify the features of the layout of the Crimean Tatar housing in the specific climatic conditions in the southern coastal, mountainous, foothill, steppe regions of Crimea. The development of new recommendations and suggestions on planning typology of the Crimean Tatar housing is important and relevant for the architectural heritage of Crimea.

Keywords: *Crimean Tatar residential development; features of the layout of the Crimean Tatar housing*

Постановка проблеми. Проведено короткий огляд планувальних рішень кримськотатарського житла в XVI–XIX ст. в гірських, передгірних і степових районах Криму. Виявлено окремі особливості планувальних рішень організації кримськотатарського житла. Автор виконав дослідження по гірських районах Криму з Бахчисарая, селищ Заланкой, Отаркой, Албат, Фотісала, Коккоз, Керменчик, Аїргуль, Стилю, Кучук-Узенбаш, Біюк-Узенбаш, і далі по південному берегу (Дерекой, Місхор, Алушка, Ялта, Гурзуф, Ай-Василь, Партеніт, Алушта, Судак, Хапсхор, Шелен, Керч, Бахчі-Елі, Карасубазар, Сімферополь, Євпаторія).

Матеріал про житло автор збирав у вигляді планів, розрізів і замальовок деталей, фотографій для вивчення особливостей розпланування кримськотатарського житла, з метою скласти термінологію житла і з'ясувати процеси зміни його за останні сто років.

Автор досліджував типи планування кримськотатарського житла, які застосовувалися в XVI–XIX століттях у будівництві житлових споруд. Аналіз дослідження дав можливість помітити низку відмінностей жител кримських татар за чотири основними районами, а також відмінності в типах планування житлових будинків.

Намічені автором чотири райони не рівноцінні в сенсі хронологічної глибини тих відмінностей, якими зумовлено виділення того чи іншого типу. Навпаки, в чотирьох типах виявляється деяка послідовність змін, під час дослідження яких легше розкривати і глибші пласти. Тому огляд типології планувальних рішень кримськотатарського житла дозволить підійти до найдавнішого шару і простежити його вплив на пізніші зміни типів планувань.

Розбудова історичних міст у XX столітті за типовими проектами спричинила

нівелювання своєрідності архітектурного образу кримськотатарських будинків, вулиць і всього міського середовища поселень, їх безлику уніформованість і естетичне зубожіння. Історичне ядро кримськотатарських поселень опинилося в оточенні чужорідних і невиразних новобудов, зазнало агресивних реконструктивних заходів перетворення або просто повного знищення.

Великих втрат зазнала архітектурно-містобудівна наука і практика власне в площині збереження і розвитку національних і регіональних традицій. У формотворчому процесі був перерваний зв'язок із культурними надбаннями попередніх поколінь, тому нині ми стоїмо перед однією з найактуальніших проблем сьогодення: повернення архітектурно-містобудівним витворам естетично-функціонального розмаїття. В цьому процесі особливої ваги набуває глибоке проникнення в естетично-духовну сутність архітектурно-містобудівної спадщини у всій повноті її національно-культурних особливостей.

Аналіз публікацій. У науковій архітектурознавчій літературі ХХ століття інформація про архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла практично була відсутня. У 1925–1930-х роках з'являються публікації архітектурознавців першої половини ХХ ст. Б. Куфтїна та У. Боданінського, присвячені проблемам кримськотатарського житла. Цілісну картину його розвитку окреслює з від пам'яток історії, архітектури і культури кримських татар ISBN 978-5-9908421-9-9 у трьох томах, Видання Інституту історії ім. Ш. Марджані АН РТ. Це ґрунтовна узагальнювальна праця, в якій на основі аналізу великого фактичного матеріалу визначено основні тенденції архітектури означеного періоду, класифіковано типи будинків та їх функціональні особливості. Але, на жаль, архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла подано побіжно.

На початку ХХ століття в Криму були організовані етнографічні експедиції

(у 1924, 1925 рр. під керівництвом Б. А. Куфтїна; у 1925 р. під керівництвом У. Боданінського). За результатами роботи експедицій проводилися наукові дослідження в галузі архітектури Криму (рис. 1). В ряду фундаментальних завдань етнографічних експедицій було вивчення традиційного кримськотатарського житла, особливостей його співвідношення з розглянутими ландшафтами, будівельними матеріалами, технікою зведення, а також формоутворення.

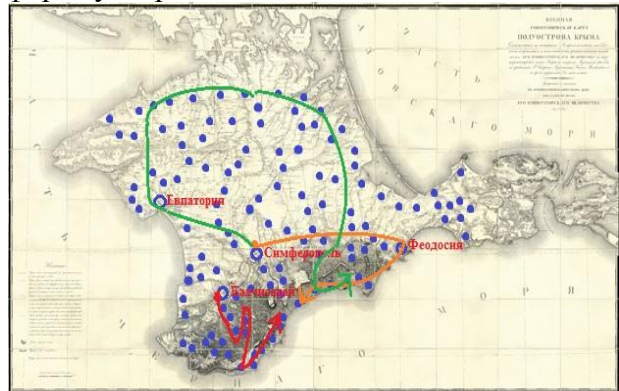

Рис. 1. Схема етнографічних експедицій по Криму в 1924, 1925 рр. (джерело: Карта Криму 1917 р. /http://www.etomesto.ru/map-krym_1917)

Маршрут 1924 року (експедиції Б. А. Куфтїна): Бахчисарай, Керменчик, Айргуль, Фоті-Сала, Гавро, Біюк Узенбаш, Стилло, Ай-Василь, Ялта, Гурзуф, Дегерменкой, Біюк-Ламбат, Паргеніт;

Маршрут 1925 року (експедиції Б. А. Куфтїна): Сімферополь, Феодосія, Судак, Кутлах, Хапсхор, Шелен, Орталану, Бахчі-Елі, Уйшунно, Карасубазар .

Маршрут 1925 року (експедиції У. Боданінського): Сімферополь, Сарабуз, Абзлар, Єваторія, Кирк-Чолпан, Бой-Козак під Перекопом, Джанкой, Присивашський район, Тюп-Келегу, Колеч-Мечеть, Старий Крим, Орталан, Ай-Серез, Капсхор та ін. – 55 найменувань населених пунктів.

Найбільш глибокі дослідження з архітектури кримськотатарського житла описав Б. А. Куфтін у своїй праці «Житло кримських татар у зв'язку з історією заселення півострова» [7].

Б. Куфтін виділяє дуже цікавий аспект характеристики гірського житла, у своїх архаїчних рисах виявляє зв'язок із Кавказом і Малою Азією – його ансамблевий розвиток, як у системі природних відносин домінант, так і в структурі самого створеного людьми організму «касаба»

(поселення). Куфтін так зримо описує картину східнобережного житлового комплексу: «відступають від моря в глибині долин поселення «касаба», підрізають значно членування в цій частині гірський хребет, оскільки поселення уникають відкритих поверхонь і розвиваються біля крутих гірських схилів.

Вулиць, власне, немає зовсім, замість них криві кам'яні сходи у вузьких проміжках між двоповерховими будинками, які у вигляді чотирикутних правильної форми ящиків громадаються один над іншим, утворюючи по схилу ущелини суцільну багатоярусну споруду» [7, с. 42].

Основні закономірності забудови досконально проаналізував У. Боданінський у праці «Археологічне та етнографічне вивчення татар у Криму» [1].

Окремим питанням архітектури житлових будинків присвячені публікації М. Гінзбурга [2], Ф. М. Домбровського [5], В. Х. Кондаракі [6], П. І. Сумарокова [9].

Основу цього дослідження склали документи XIX – початку XX ст., сконцентровані в фондах Наукового архіву БІКАМЗ (Бахчисарайського історико-культурного та археологічного музею-заповідника) [11; 12].

Автор вивчив старовинні військові карти Криму XVIII–XIX століття з метою дослідження заселеності півострова Крим, розташування і щільності кримськотатарських селищ по всьому півострову. Динамічні карти – карта Криму 1776 року Яна Хендріка ван Кінсбергена, стара французька військова карта 1867 року (джерело: http://www.etomesto.ru/map-krum_1774; http://www.etomesto.ru/map-krum_1856/) дозволили проаналізувати картографічні відомості на кінець XVIII–XIX століття. На них чітко позначені розташування населених пунктів кримських татар у Криму в кінці XVIII–XIX століття. Автор наніс розбивку французької військової карти Криму на основні райони за типами забудови кримськотатарських будинків (рис. 2, 3).

Обраний тематичний напрямок роботи – це реалізація Декларації Мехіко про

політику у сфері культури (прийнятої 6 серпня 1982 року на Всесвітній конференції ЮНЕСКО), в якій зазначено: «Культурна самобутність являє собою неоціненне багатство... Міжнародна спільнота вважає своїм обов'язком зберігати і захищати культурну спадщину кожного народу».

Про розуміння важливості проблеми вивчення і збереження культурної спадщини національних меншин України свідчить затверджений у 1992 році Закон України «Про національні меншини в Україні», стаття 6 якого проголошує: «Пам'ятки історії і культури національних меншин на території України охороняються законом» [4].

Дослідження доповнює своїм матеріалом розпочату в 1993 р. науково-дослідними інститутами Києва і Львова роботу над укладанням найповнішого Каталогу нерухомих пам'яток етнічних культур України. Як наслідок таких пошуків у статті пропонується типологія планування кримськотатарського житла у різних районах Криму, яка відображає рівень збереженості традиційного характеру середовища кримськотатарського житла XV–поч. XX століття.

Історичні та теоретичні результати дослідження органічно поєднуються із розгорнутою сьогодні Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури й містобудування Держбуду України (ДНДІТІАМ, м. Київ), кафедрою теорії, історії архітектури та синтезу мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури (НАОМА, м. Київ) та інститутом «Укрзахідпроектреставрація» (м. Львів) роботою із глибокого вивчення всієї архітектурно-містобудівної спадщини на теренах України та пошуку шляхів найякіснішого її збереження.

Мета дослідження – визначення особливостей розпланування кримськотатарського житла.

Методи дослідження: застосовано методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод за системного підходу,

коли об'єкт вивчення розглядається у виникненні і розвитку. Це дозволяє простежити процеси становлення архітектурно-планувальних типів у хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей та закономірностей. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого.

Оскільки кримськотатарське житло як об'єкт дослідження являє собою складну взаємопов'язану багатоелементну систему (включає такі рівні як система розселення, окремі населені пункти, окремі будівлі), для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються автономно, з подальшим їх узгодженням (міста, окремі споруди).

У ході дослідження аналізувалися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді архітектурних, містобудівних артефактів. Тому застосовано й методи суто емпіричних досліджень, такі як спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Загальнонаукові методи, застосовані у дослідженні: аналіз і систематизація наукової, науково-методичної і науково-популярної літератури за тематикою дослідження; аналіз першоджерел: архівних матеріалів, архітектурних креслеників, кадастрових карт і планів Криму XVIII – поч. XX ст.; метод натурального обстеження для визначення територіальних меж дослідження, структурного аналізу, кореляційного аналізу на основі виявлених закономірностей у розвитку функціонально-типологічних, стильових і архітектурно-розпланувальних рішень об'єктів міста та закономірностей розвитку кримськотатарського житла; статистичний метод для визначення певних стильових спрямувань та динаміки змін загальних характеристик об'єктів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що дослідження є першою спробою цілісного відтворення архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла. На основі запропонованої методики функціонально-типологічного, стилістичного і архітектурно-розпланувального аналізу виявлено і простежено закономірності у формуванні стильових і розпланувальних характеристик об'єктів кримськотатарського житла. Виявлено спільні тенденції у розвитку архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла інших міст Кавказу та Європи, особливості кримськотатарського шляху розвитку, значення архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла для становлення архітектури наступного стильового періоду архітектури міста. За типологічними, стилістичними і архітектурно-розпланувальними ознаками вперше класифіковано об'єкти кримськотатарського житла, досліджено понад 200 об'єктів.

Наукова новизна одержаних результатів:

1. Уперше зроблено комплексний аналіз кримськотатарської містобудівної спадщини Криму і виявлено регіональну відмінність архітектурно-планувальної організації кримськотатарського житла XVI – поч. XX ст. у структурі різних історичних кримських поселень.

2. Уперше встановлено загальний стан збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини на теренах України і виявлено район, в якому сьогодні існує найвищий рівень збереженості архітектурно-просторового середовища старовинних кримськотатарських поселень.

3. Уперше в історії та теорії архітектури шляхом самостійних натурних обстежень автор зібрав матеріал і на його основі детально проаналізував архітектурно-планувальну організацію кримськотатарського житла XVI – поч. XX ст. у структурі історичних поселень Криму, в результаті чого виявлено специфічні для неї

базові формотвірні закономірності та їх регіональну своєрідність.

4. Усі історичні містобудівні утворення Криму класифіковані за рівнем збереженості в них історичної планувальної структури і шару рядової кримськотатарської забудови.

5. Розроблено і рекомендовано до застосування пропозиції щодо охорони містобудівної спадщини й історично сформованої своєрідності середовища старовинних кримськотатарських будівних утворень. В їх основу покладено новий підхід до вирішення проблеми відродження сфери традицій та її похідної – спадкоємного архітектурно-містобудівного формоутворення.

Виклад матеріалу. Розглянуто типи забудови і планування кримськотатарського житла в південнобережному, гірському, передгірному і степовому районах Криму.

Південнобережний район

Земельні ділянки кримських татар у XIX столітті на Південному березі розміщувалися на схилах гір уздовж всього узбережжя. Житлові будинки татар (татар південного берега) шикувалися багаторівневими терасами [7, с. 66–68].

Одноповерхові і двоповерхові будинки будували в південнобережних селах Криму, таких як Дерекой, Шума, Алутка, Партиник, Ламбат, Кизилташ, Лазен, у східній частині південного берега Криму в селах Ускют, Ай-Серез, Хапсхор, Таракташ, Какер. Назви населених пунктів кримських татар збігаються з назвами на карті 1772–1776 рр. і карті 1876 р. (рис. 2, 3).

Для південнобережних будинків кримських татар старого типу (XVII–XVIII ст.) був характерний плоский дах. Плоскі дахи, обмазані глиною, служили двором для будинків, розташованих вище по рельєфу. Кожен будинок являв собою чотирикутну споруду з дикого каменю на глині. План розташування кімнат був хрестоподібний. У селах татар у найстаріших будівлях не було вікон у стінах, і світло проникало через отвори в даху або через димохід. Пізніше (XIX ст.) на захід від Ялти будували двоповерхові будинки з двосхилим дахом, критим

черепицею. Кам'яні сходи у вузьких проміжках між будинками замінювали вулиці.

Рис. 2. Схема розташування населених пунктів кримських татар у Криму в кінці XVIII ст. (джерело: Крим на карті 1772–1776 рр.

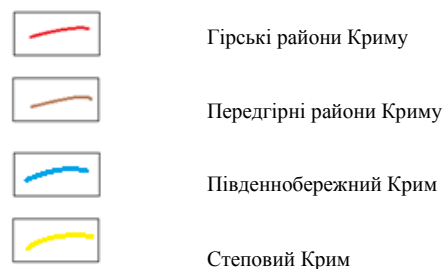
Карта Криму 1776 року Яна Хеноріка ван Кінсбергена // http://www.etomesto.ru/map-krym_1774)

Рис. 3. Крим на французькій карті 1867 р. Карта розташування населених пунктів кримських татар у Криму в кінці XIX ст. (джерело: Крим на французькій карті 1867 року //

http://www.etomesto.ru/map-krym_1867)

(Поділ старої карти Криму на основні райони за типами забудови кримськотатарських будинків, Сейтасанов Е. Р.).

Особливо стародавній характер, на думку Б. А. Куфтїна, мали одноповерхові будинки кримських татар на південному березі (рис. 4). Каркас будинку складався з дерев'яних стовпів, між якими будували стіну з тину (переплетених гілок лісового горіха). Зовні і всередині стіни замазували глиною упереміж із соломною, так званий саман (кр.тат. *турлук*). На фронтонах головного фасаду вздовж усього будинку встановлювали основну балку, а поверх неї ряд тонших балок по обидва боки від центральної на відстані 2 м одна від іншої. Виходив двосхилий дах. Кінці балок виступали з фасаду. Такий виступ даху кримські татари називали *сачах*. На крокви прикріплювали лати по дві з кожного боку і на них настиляли дошки, потім укладали глину, змішану з соломною. Поверх уклали жолобчасту черепицю.

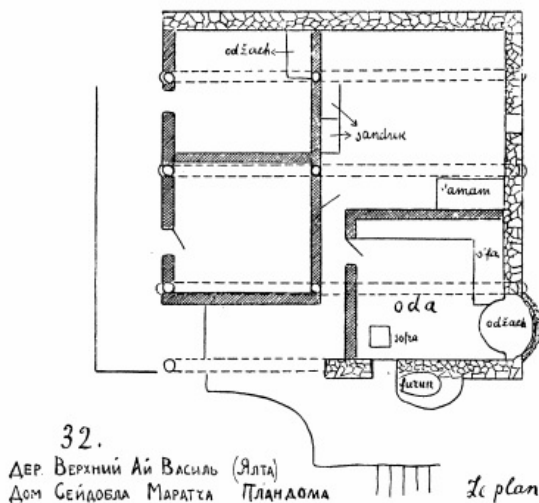

Рис. 4. План одноповерхового будинку, с. Ай-Василь (Ялта) [7, табл. VII]

На південному березі (Ялта, Алушта) будували одноповерхові трикамерні будинки. План трикамерного будинку з вогнищем в передній був такий. Чотирикутне приміщення розміром 8×9 м поділяли на дві частини перегородкою з тину, обмазаного глиною. Три стіни будинку були складені з каменю на глиняному або піщано-вапняному розчині. Передня стіна була глинобитна. При вході в будинок був невеликий критий дворик

(кр.тат. *аят*). Вхід був зі східної сторони збоку від фасаду з боку двору. Справа при вході велика частина ($9 \times 4,5$ м) була кухнею і вітальною, зліва менша частина ділилася на дві спальні, жіночу ($3,5 \times 3,5$ м) і чоловічу половини ($3,5 \times 3,5$ м). Вікна були тільки в спальних кімнатах. У кухні і вітальні в даху було два чотирикутні отвори, які служили для освітлення. Вогнище (не загороджений з боків камін, кр.тат. *оджах*) будували біля перегородки на вході більшого приміщення з північної сторони. Поруч була невелика комора (кр.тат. *ода*). За стіною кухні в правому кутку розташоване невелике закрите приміщення – лазня (кр.тат. *амам*). Хлібна піч (кр.тат. *фурун*) розташовувалась зовні будинку зі східної сторони.

У східній частині Південного берега Криму (Судак) будували двокамерні одноповерхові будинки розміром $7 \times 8,5$ м. План двокамерного будинку з вогнищем у кухні зображено на рисунку 5.

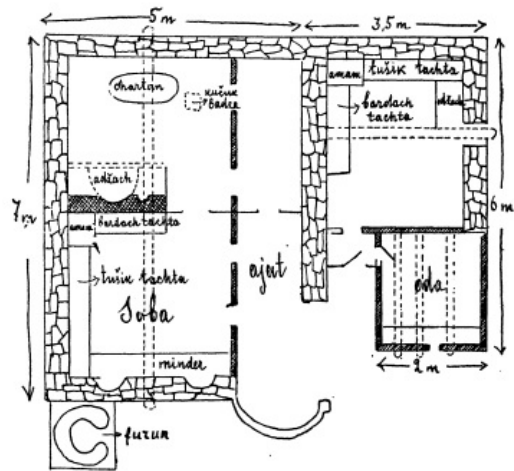

Рис. 5. План одноповерхового будинку, с. Шелен (Судак) [7, табл. VIII]

Три стіни будинку були складені з каменю на глиняному або піщано-вапняному розчині. Передня стіна глинобитна. Чотирикутне приміщення розміром $7 \times 8,5$ м поділяли на дві частини перегородкою з каменю. Критий дворик розміщувався всередині будинку. Він відокремлювався від кухні перегородкою з тину, обмазаного глиною. Вхід був з

південної сторони. Зліва при вході велика половина (7 × 4 м) була вітальнею, далі йшла кухня, праворуч, менша, – спальня, 4 × 3,5 м. У вітальні встановлена піч для опалення (кр.тат. *soba*). Перед нею була комора розміром 2,5 × 2,5 м. У центрі будинку влаштовували критий дворик 7 × 1 м. Вікна були тільки в спальній кімнаті. У кухні і вітальні в даху робили два чотирикутні отвори, які служили для освітлення. Вогнище будували біля перегородки в кухні посередині більшого приміщення з північної сторони. За стіною кухні в лівому кутку вітальні було невелике приміщення, лазня. Хлібна піч стояла зовні будинку із західної сторони.

На сході Південного берега Криму (Судак) будували двокамерні двохповерхові будинки розміром 7 × 9 м. План двокамерного будинку з вогнищем у кухні був такий. Чотирикутне приміщення розміром 7 × 9 м поділяли на дві частини перегородкою з тину. Три стіни будинку були складені з каменю на глиняному або піщано-вапняному розчині. Передня стіна глинобитна. Вхід був з південної сторони. Перед будинком з південної сторони по всьому периметру прибудовували Г-подібну дерев'яну двоповерхову веранду відкритого типу шириною 1,5 м. Каркас веранди складався з дерев'яних стовпів. На першому поверсі на веранді влаштовували хлібну піч, над нею на другому поверсі з каменю викладали димар.

Зліва при вході в меншу частину (3,5 × 4 м) була кімната відпочинку, праворуч велике приміщення (7 × 3,5 м) було кухнею і вітальнею. У вітальні стояла піч для опалення. Перед кухнею була невелика комора, розміром 3,5 × 2 м, яка поєднувалася з невеликим закритим приміщенням для обмивання.

Димохід від топки в лазні був сумщений з димоходом від вогнища з кухні. Він був викладений з каменю зовні до стіни другого поверху на висоту всього будинку.

У центрі будинку в кімнаті відпочинку на другому поверсі також стояла піч для

обігріву. Вікна були тільки на південній стороні у вітальні і спальні. У кухні і вітальні в даху влаштовували два чотирикутні отвори, які служили для освітлення. Вогнище будували біля перегородки в кухні посередині більшого приміщення з північної сторони. Хлібну піч будували зовні будинку із західної сторони. Перед будинком був відкритий дворик 2,5 × 3,5 м навпроти комори.

Планування другого поверху відповідало плануванню першого поверху будинку, тільки без надбудови над коморою і лазні (рис. 6).

Старовинний тип будинків південнобережного району різко відрізняється від житлових будинків сіл гірських районів, розташованих в аналогічних топографічних умовах. Порівняємо особливості житлової забудови сіл Шелен, Хапсхор, Ай-Серез у східній частині південного берега і гірських сіл Керменчик, Богатир, Коккоз, Аїргуль, Узенбаш. Будинки в гірських районах стояли окремо, в оточені дворами. На сході південного берега вони розташовувалися поруч, утворюючи по схилу ущелини суцільну багатоярусну споруду. Вулиць у такому селі не було зовсім. Замість них – криві кам'яні сходи у вузьких проміжках між двоповерховими будинками.

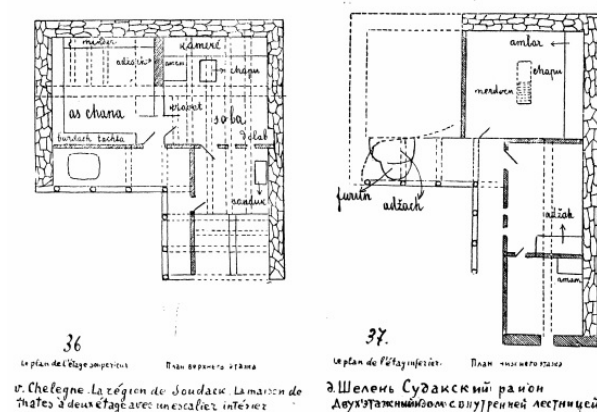

Рис. 6. План двоповерхового будинку, с. Шелен (Судак) [7, табл. IX]

Сполучення між поверхами в старих будинках відбувалося по внутрішніх сходах так, як в Узенбаші. Зовнішні сходи вели з нижнього балкона на верхній.

Фасад кожного будинку, звернений зазвичай на південь, не закривали нижні ряди будівель. Дворами служили дахи будинків, розташованих нижче. Часто задньою стіною будинку служив вертикально обтесаний схил гори. Заглиблювалися в гору і бічні стіни. Таким чином, будинок будувався з печери, штучно висіченої в схилі гори. Це походження будинків з печери ще більше підкреслюється матеріалом стін, тільки з трьох боків побудованих із дикого каменю, в той час як передня стіна будувалася з тину, обмазаного глиною. Таку стіну зустрічаємо в Бахчисарайському районі, де збереглася ця найдавніша частина кримськотатарського будинку.

Гірський район

Дерев'яні двоповерхові будинки споруджували в гірських селах Криму, таких як Керменчик, Багатир, Біюк-Узенбаш, Кучук-Узенбаш, Стилю та ін. [7, с. 62–63]. Нижній поверх розміром $10 \times 4,5$ м будували з каменю. Стіни були практично глухі. Лише фасад із дверима і вікнами будували з тину, обмазаного глиною. Другий поверх за розмірами відповідав нижньому. Велика передня частина другого поверху являла собою дерев'яний зруб. Тильна частина була прибудовою з тину.

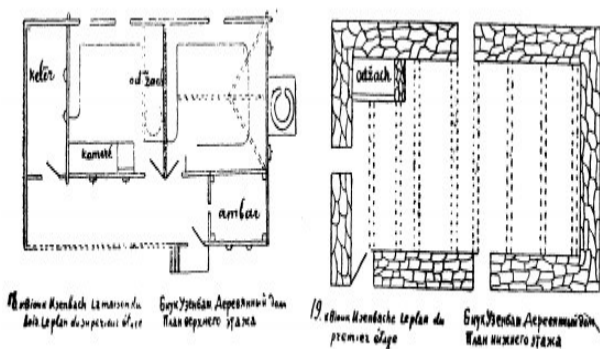

Рис. 7. План двоповерхового двокамерного будинку, с. Біюк-Узенбаш [7, табл. V]

Дахи – подвійні або чотирискілі на системі дерев'яних кроков. Поверх кроков увесь дах покривали дошками, на які клали черепицю жолоба. На кожному поверсі розміщувалося дві кімнати. На першому

вони відділялися одна від іншої вузькими сіннями. Зліва при вході велике приміщення ($4,5 \times 4,5$ м) було кухнею і вітальною, праворуч, менше ($4,5 \times 3,5$ м) – кімнатою відпочинку. Вогнищем слугувала окремо прибудова з каменю і глини у вигляді великої чотирикутної печі (рис. 7).

На верхній поверх зовні вели дерев'яні сходи до веранди. Уздовж довгої стіни із фасадом був балкон без підпірок і колон. На веранді другого поверху містилося окреме закрите приміщення для обмивання.

У гірських селах Криму, таких як Стилю, Керменчик, Аїргуль, будували двокамерні одноповерхові будинки розміром $4,5 \times 10$ м. План такого будинку з вогнищем у кухні показано на рисунку 8.

Цоколь будували з каменю. Будинок являв собою дерев'яний зруб. Чотирикутне приміщення розміром $4,5 \times 10$ м поділяли на три частини перегородками з дерева. Критий дворик розміщувався всередині будинку. Вогнищем служила окрема прибудова з каменю і глини у вигляді великої чотирикутної печі в лівому кутку. У правому кутку критого дворика двері вели на задній двір, вхід – із південної сторони. При вході зліва була спальна кімната розміром $4,5 \times 4$ м, праворуч – вітальня такого ж розміру. Вікна влаштовували тільки в спальній кімнаті. За стіною критого дворика в правому кутку вітальні було невелике приміщення для обмивання.

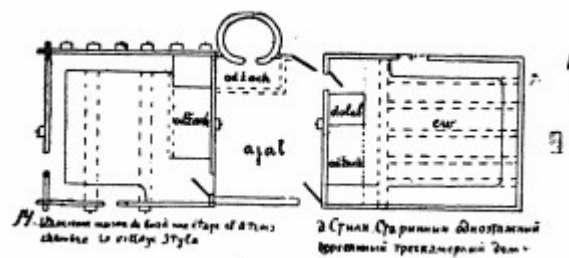

Рис. 8. План одноповерхового двокамерного будинку, с. Стилю [7, табл. IV]

План трикамерного двоповерхового будинку розміром 5×11 м у гірських селах зображено на рисунку 9. Нижній поверх розміром 5×11 м будували з каменю. Стіни були практично глухі. Лише фасад із дверима і вікнами будували з тину,

обмазаного глиною. Чотирикутне приміщення розміром 5 × 11 м ділила рівномірно на три частини. Вхід був з південної сторони. При вході в будинок потрапляєш у невеликі сіни розміром 1 × 5 м. В кінці критого дворику двері вели на задній двір. Зліва від входу розташована спальня 5 × 3,5 м, направо – коридор 1,5 × 3 м. По коридору зліва закрите приміщення, кухня 5 × 2 м, і далі вітальня 5 × 3,5 м. Вогнище являло собою окрему прибудову з каменю і глини справа по центру стіни, за ним невелике приміщення в правому кутку для обмивання. Велику чотирикутну піч викладали по центру північної стіни. Вікна – тільки в спальній кімнаті. За стіною критого дворику в правому кутку вітальні – невелике приміщення для обмивання.

Другий поверх являв собою дерев'яний зруб і розміром відповідав нижньому. Перегородки були з дерева. Дахи будували подвійні або чотирисхилі на системі дерев'яних кроков. Поверх кроков весь дах покривали дошками, на які клали черепицю жолоба. На кожному поверсі розміщувалося три кімнати (рис. 9).

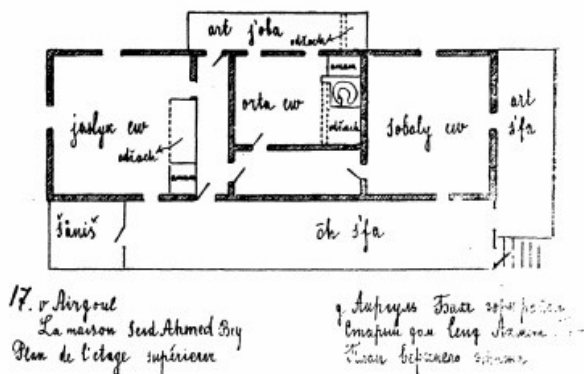

Рис. 9. План двоповерхового трикамерного будинку, с. Аїргуль [7, табл. IV]

Передгірний район

У передгірних районах Криму будували двоповерхові будинки 7 × 9 м висотою 3 м. Залежно від конкретного рельєфу, кожен будинок мав асиметричний план, конструктивний і функціональний поділ на поверхи: нижній, кам'яний — жилий, одночасно був призначений для господарських потреб, для зберігання речей

і запасів продуктів, у ньому розміщувалася кухня; верхній – спальний поверх, в літній час служив для відпочинку і прийому гостей. На кожному поверсі було дві невеликі кімнати (рис. 10, 11).

Другий поверх будували з повітряної цегли. Верхній поверх не відповідав нижньому розміром і формою. Виступаюча частина верхнього поверху (кр.тат. *тереме*) підтримувалася дерев'яними підпорами, які нижніми кінцями впиралися в стіну першого поверху. З боку двору тереме являла собою веранду, підлога якої розташовувалась на одному рівні з підлогою приміщення верхнього поверху. Підлоги верхнього поверху настилали на дерев'яні бруси, покладені уперек на кам'яні стіни нижнього поверху будинку [7, с. 59–61].

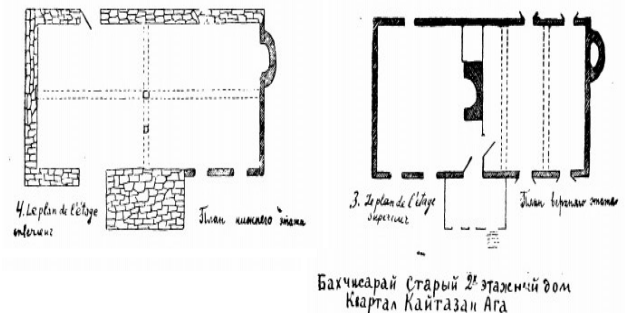

Рис. 10. План двоповерхового двокамерного будинку, Бахчисарай [7, табл. I]

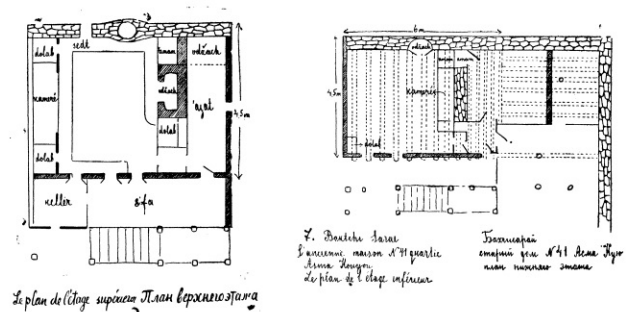

Рис. 11. План двоповерхового двокамерного будинку, Бахчисарай [7, табл. II]

Дахи будували подвійні або трисхилі на системі дерев'яних кроков. Зазвичай дах мав широкий навіс (кр.тат. *сачах*), щоб захистити стіни від дощу.

Вікна в гірських будиночках невеликі, квадратні, із залізною чи дерев'яною решіткою з вертикальних прутів. Зовні вікон були двостулкові віконниці.

До стіни із вхідними дверима прилаштовували вогнище, що мало форму каміна, з подом просто на підлозі на глиняному підвищенні.

Ніяких господарських будівель і приміщень для худоби на подвір'ї не було, бо зими в Криму були теплі і худоба цілий рік перебував в стаді під наглядом чабана.

У західних районах Криму, в долині річки Качі і Бельбек будували одноповерхові дерев'яні будинки-зруби, на низькому кам'яному фундаменті. Зруби були невеликі 6 × 4 м, містили одну або дві кімнати і сіни. Сіни будували з підсобного матеріалу. Дахи – двосхилі з масивних брусів. Стелі не було. Вогнище являло собою необгороджений камін. Над каміном із каменю або тину, обмазаного глиною, будували звід з отвором через дах.

Нижній поверх був кам'яним, а верхній – дерев'яним. Дахи будинків були дво- або чотирисхилі. Будинки розміщували на великих ділянках в оточенні садів.

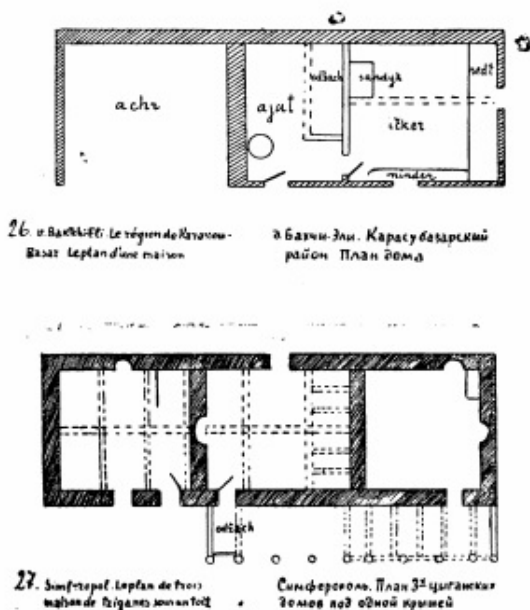

Рис. 12. План одноповерхового двокамерного будинку, с. Бахчи-Елі [7, табл. VI]

Степовий район

У степовому Криму ногаи (степові татари) будували одноповерхові будинки з обмазаного глиною тину або цегли [7, с. 64–65]. Кімнат було небагато, дві – три. Вхід у будинок ставили з боку,

протилежного вулиці. При вході відразу були сіни, далі кухня. Біля стіни, що відокремлює кухню від іншої кімнати, містилося велике вогнище, з широкою трубою. Під одним дахом із будинком стояв хлів (рис. 12).

Дахи будинків були дуже пологі, двосхилі, криті землею і соломною, поверх якої покривали черепицею весь дах, або тільки над жилою частиною будинку. Основу будинку становив дерев'яний каркас. Стіни – з тину, обмазаного глиною.

Висновки. Наразі відсутні наукові дослідження основних типів планування кримськотатарського житла. Житлова забудова, що склалася історично, як найважливіша частина архітектурної спадщини Криму, поступово зникає. Отже, необхідно виявити особливості розпланування кримськотатарського житла у специфічних природно-кліматичних умовах у південнобережному, гірському, передгірному, степовому районах Криму. Розроблення нових рекомендацій і пропозицій з типології планування кримськотатарського житла дуже актуальне для архітектурної спадщини Криму.

Зібраний шляхом самостійних натурних обстежень та аналізу архівних даних матеріал і отримані на його ґрунті теоретичні висновки збагатять і розширять знання історії кримськотатарської архітектури й особливості розпланування кримськотатарського житла; теоретичні висновки дозволять на науково обґрунтованій основі здійснювати охорону та реставрацію збережених архітектурних і містобудівних елементів старовинних об'єктів кримськотатарського житла; розробляти регенераційні заходи, спрямовані на відродження своєрідності середовища історичних містобудівних утворень Криму, а також збагатити палітру сучасної архітектури історичним досвідом. Зібрані відомості стосовно збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини в різних районах Криму дають змогу прогнозувати загальний характер збереженості кримськотатарської містобудівної спадщини XIII – поч.

XX століття в будь-якому історичному містобудівному утворенні на кримських теренах, якщо є відомості про існування там кримськотатарських громад.

Запропонована класифікація типології планування кримськотатарського житла дозволяє розробляти диференційовані заходи щодо збереження містобудівної спадщини в її історичному середовищі.

Упровадження розроблених пропозицій дозволить: 1) ефективніше зберігати і матеріальну структуру містобудівної спадщини історичних поселень Криму, і характерну для неї образно-функціональну роль у загальній композиційній структурі середмістя; 2) в архітектурно-просторовій організації історичних містобудівних кримськотатарських утворень у Криму

згармонізувати нові елементи зі старими та відродити історичну естетично-функціональну своєрідність їх середовища, збагачену сучасними досягненнями.

Результати дослідження (аналітичні викладки та графічні матеріали) можуть знайти практичне застосування у викладанні початкових курсів вищих навчальних закладів з історії, теорії містобудування й архітектури для студентів архітектурних, будівельних, дизайнерських та мистецтвознавчих факультетів, а також у підготовці енциклопедичних, краєзнавчих та науково-популярних видань; аналітичні висновки роботи можуть слугувати інформаційною базою для подальшого наукового розроблення за спорідненими темами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боданинский Усеин. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму. Симферополь, 1930.
2. Гинзбург М. Районная планировка: архитектура, обследование, решение. Авт. кол. ГИПРОГОР г. Москвы. Москва, 1933. 126 с.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 39. Ст. 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20000608>
4. Закон України «Про національні меншини в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 36. Ст. 529. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2494-12>
5. Домбровский Ф. М. Историко-статистический очерк г. Бахчисарая. *Новороссийский календарь*. Одесса: городская типография, 1848. С. 380–396.
6. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма [Текст]. Санкт-Петербург : «Петербург. Типография В. Велиева», 1875. 106 с.
7. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. Москва : Наука, 1925. 50 с.
8. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма. Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма). Казань, 1992. 245 с.
9. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии [Текст]. Москва : Университетская типография у Ридигера и Клаудия, 1800. 238 с.
10. Тиманович Е. В. Научный архив БИКАМЗ. Ф. 3, Оп. 1. Проведение исследований и разработка историко-архитектурного опорного плана и зон охраны культурного наследия исторического центра Бахчисарая. Т. 2. Кн. 1: Историко-архитектурный опорный план исторического центра Бахчисарая. Киев, 2005. 178 с.
11. Научный архив БИКАМЗ. Ф. 3, Оп. 1. Э. И. Сейдалиев. Отчет об археологических раскопках в историческом квартале «Салачик» г. Бахчисарая. Бахчисарай, 2012–2013. 140 с.

REFERENCES

1. Bodaninskyi Usein. *Arkheologicheskoye i etnograficheskoye izucheniye tatar v Krymu* [Archaeological and ethnographic study of Tatars in Crimea]. Simferopol, 1930. (in Russian).
2. Ginzburg M. *Rayonnaya planirovka: arkhitektura, obsledovaniye, resheniye* [District planning: architecture, survey, solution]. Author team GIPROGOR of Moscow. Moscow, 1933, 126 p. (in Russian).
3. *Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny»* [The Law of Ukraine “On the Protection of Cultural Recession”]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (VVR)* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (IVR)]. 2000, no. 39, art. 333. (in Ukrainian). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14/ed20000608>

4. *Zakon Ukrainy «Pro natsional'ni menshyny v Ukraini»* [Law of Ukraine “On National Minorities in Ukraine”]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy (VVR)* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine (IVR)]. 1992, no. 36, art. 529. (in Ukrainian). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2494-12>
5. Dombrowski F.M. *Istoriko-statisticheskiy ocherk g. Bakhchisaraya* [Historical and statistical essay of the city of Bakhchisaray]. *Novorossiyskiy kalendar'* [Novorossiysk calendar]. Odessa : City Printing House, 1848, pp. 380–396. (in Russian).
6. Kondaraki V.Kh. *Universal'noye opisaniye Kryma* [Universal description of the Crime]. Text. Saint-Petersburg : “Petersburg Typography of V. Veliev”, 1875, 106 p. (in Russian).
7. Kuftin B.A. *Zhilishche krymskikh tatar v svyazi s istoriyey zaseleniya poluostrova* [Dwelling of the Crimean Tatars in connection with the history of the settlement of the peninsula]. Moscow : Nauka Publ., 1925, 50 p. (in Russian).
8. Kuftin Yuzhnoberezhnyye tatory Kryma. *Zabveniyu ne podlezhit (Iz istorii krymsko-tatarskoy gosudarstvennosti i Kryma)* [South coastal Tatars of Crimea. Not subject to oblivion (From the history of the Crimean Tatar statehood and Crimea)]. Kazan, 1992, 245 p. (in Russian).
9. Sumarokov P.I. *Puteshestviye po vsemu Krymu i Bessarabii* [Traveling around the Crimea and Bessarabia]. Text. Moscow : Universitetskaya tipografiya u Ridigera i Klaudiya, 1800, 238 p. (in Russian).
10. Timanovich E.V. *Nauchnyy arkhiv BIKAMZ. F. 3, Op. 1. Provedeniye issledovaniy i razrabotka istoriko-arkhitekturnogo opornogo plana i zon okhrany kul'turnogo naslediya istoricheskogo tsentra Bakhchisaraya. Tom. 2. Kniga 1: Istoriko-arkhitekturniy oporny plan istoricheskogo tsentra Bakhchisaraya* [Scientific archive BIKAMZ. F. 3, Op. 1. Research and development of a historical and architectural reference plan and zones for the protection of the cultural heritage of the historical center of Bakhchisarai. Vol. 2. Book 1: Historical and architectural reference plan of the historical center of Bakhchisarai]. Kyiv, 2005, 178 p. (in Russian).
11. Seidaliev E.I. *Nauchnyy arkhiv BIKAMZ. F. 3, Op. 1. Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v istoricheskoy kvartale «Salachik» g. Bakhchisaraya* [Scientific archive of BIKAMZ. F. 3, Op. 1. Report on archaeological excavations in the historical quarter "Sala-Chik" of Bakhchisaray]. Bakhchisaray, 2012–2013, 140 p. (in Russian).

Надійшла до редакції: 11.06.2020 р.